

'Over vogels'

Fantasie en werkelijkheid
in een middeleeuws handschrift

Inleiding voor de leerkracht

Met deze lesbrief willen we leerlingen van de tweede graad secundair onderwijs op een boeiende manier kennis laten maken met het prachtige manuscript 'Over vogels' (De Avibus). Dit manuscript kwam omstreeks 1200 tot stand in de cisterciënzerabdij Ten Duinen in Koksijde. Het is een moraliserende tekst gericht tot lekenbroeders om hen een spiegel voor te houden. De tekst is het werk van Hugo de Folieto. Het handschrift wordt bewaard in het Grootseminarie van Brugge (Archief Grootseminarie Brugge,

Handschriftenfonds, nr. 89/54).

Het *Aviarium* kadert binnen de middeleeuwse literatuur van de *bestiaria*. De bestiarietraditie is ontstaan uit de *Physiologus* (Grieks voor 'de natuurkenner'), een van de invloedrijkste teksten uit de wereldliteratuur. Het gaat om een oorspronkelijke Griekse tekst die in Alexandrië is ontstaan, misschien in de 2de eeuw na Christus. Hij werd vervolledigd in de 4de eeuw na Christus. Deze tekst bespreekt in korte 'hoofdstukjes' de eigenschappen van een vijftigtal wezens. Het boek wil de mens laten leren van de dieren. Het zoekt dus in het gedrag van de dieren naar voorbeelden van hoe mensen zich wel of niet dienen te gedragen.

De Griekse *Physiologus* kende een ruime verspreiding in vele talen. Ook een Latijnse vertaling kwam in de 6de eeuw tot stand. In de loop van de 10de eeuw werd aan de Latijnse *Physiologus* materiaal toegevoegd, zoals de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla, geschreven in de 7de eeuw (waar in het *Aviarium* vaak naar verwezen wordt), christelijke commentaren op het scheppingsverhaal, middeleeuwse bewerkingen van de *Naturalis Historia* van Plinius Major (1ste eeuw na Christus) en andere teksten. Vanaf het moment dat het *Physiologus* materiaal vermengd wordt met materiaal uit het werk van Isidorus spreken onderzoekers over *bestiaria*. *Bestiaria* werden, net zoals het *Aviarium*, vaak voorzien van illustraties.

Deze lesbrief bevat drie verschillende taken voor de leerlingen, die telkens een andere aspect van 'Over vogels' belichten. Tijdens het werken met deze lesbrief maken leerkrachten en leerlingen gebruik van het gedigitaliseerde handschrift, de duiding erbij en de vertaling naar het Nederlands op de website www.historischebronnenbrugge.be. De juiste antwoorden zijn op eenvoudig verzoek van leerkrachten verkrijgbaar bij info@erfgoedcelbrugge.be.

Deel I laat de leerlingen kennismaken met de ICONOGRAFIE van het manuscript. Zijn de mooie afbeeldingen uit het manuscript een realistische weergave van vogels? Kunnen de leerlingen het verband leggen tussen de foto's en

de tekeningen uit het handschrift? Om deze opdracht tot een goed einde te brengen moeten leerlingen vooral kijken naar de afbeeldingen in het manuscript of via de index zoeken naar de getekende voorstelling van de vogel die ze in de rechterkolom herkennen.

Deel II belicht een typische eigenschap van middeleeuwse bestiaria: het MORALISERENDE EN SYMBOLISCHE KARAKTER. Het gedrag van elke vogel staat volgens de auteur van het vogelmanuscript voor een menselijke of goddelijke eigenschap. Soms gaat de symbolische interpretatie van Hugo de Folieto zelfs heel ver. Kunnen leerlingen – door opzoekwerk in de vertaling van het manuscript – de opvattingen van deze middeleeuwse kloosterling onderscheiden van enkele hedendaagse verzinsels?

Deel III, ten slotte, laat de leerlingen ZELF CREATIEF ZIJN. Kunnen ook zij – met de tekst van het handschrift als inspiratie – symbolische of moraliserende eigenschappen verzinnen bij vogels die niet in het manuscript vermeld staan? Hier kunnen ze hun eigen fantasie laten werken.

Wie niet genoeg kan krijgen van middeleeuwse teksten en ook zelf eens op actieve wijze kennis wil maken met het middeleeuwse 'schrijfbedrijf', willen wij wijzen op de Erfgoedkoffer. Deze workshop, die door gaat in de Openbare Bibliotheek Brugge (Hoofdbibliotheek Biekorf, Kuipersstraat 3), is bedoeld voor de tweede en derde graad van het secundair onderwijs en duurt ongeveer anderhalf uur. Wie interesse heeft kan zich inschrijven bij Evelien.hauwaerts@brugge.be. Een korte introductie op het maken van boeken in de middeleeuwen vind je alvast in volgend kadertekstje.

Het maken van een middeleeuws boek

Middeleeuwse boeken werden geschreven op perkament. Dit materiaal werd gemaakt van de huid van dieren, meestal schapen, geiten en kalveren. De huiden werden uiteraard ontdaan van haar- en vlees- of vetresten, en ze werden uitgerokken en gedroogd tot ze beschrijfbaar perkament waren. De grillig gevormde vellen werden vervolgens versneden tot losse bladen van eenzelfde formaat. Perkament had enkele voordelen tegenover papyrus: het was sterker, het kon langs twee kanten beschreven worden en fouten konden gemakkelijk weggeschrapt worden.

In de middeleeuwen kon slechts een kleine fractie van de bevolking lezen of schrijven, voornamelijk de geestelijken of clerici (dit zijn priesters, bisschoppen, monniken...), de hogere adel, en later ook de handelaren. Boeken werden nog niet gedrukt (de boekdrukkunst ontstaat pas rond 1450), maar overgeschreven met de hand, vandaar de term 'handschrift' of 'manuscript'. De persoon die belast was met deze taak is de kopiïst. Het overschrijfwerk kon weken, maanden, zelfs jaren duren. Het was een vreselijk vermoeiende taak, die uiterste concentratie vergde, vandaar de uitdrukking 'een monnikenwerk'. De kopiïsten maakten wel eens per ongeluk fouten bij het overschrijven, bv. door een woord te vergeten, maar soms pasten ze ook heel bewust de tekst aan, bv. door uitleg toe te voegen aan een moeilijke tekst of door de spelling aan te passen aan het lokale dialect. Door deze menselijke inbreng van de kopiïst en zijn collega's in het scriptorium (het schrijfatelier) was geen enkele kopie identiek aan haar voorbeeld, elk manuscript was (en is) dus helemaal uniek!

Voor de kopiïst aan het werk kon, moest er een liniëring aangebracht worden zodat de bladspiegel overal mooi gelijk was. Daarna kon de kopiïst beginnen met het overschrijven. Hij gebruikte zwarte inkt, die gemaakt werd van roet, houtskool of galappeltjes. Als pen gebruikte hij doorgaans een ganzen- of een zwanenvaar. Afhankelijk van de periode, de regio en de aard van de tekst werd een ander lettertype gebruikt (bv. de Karolingische minuskel, of de Gotische letter). Bij het overschrijven voorzag de kopiïst lege ruimtes voor titels en versieringen, die door andere vaklui aangebracht werden.

De titels werden in het rood geschreven door de rubricator (van *ruber*: Latijn voor rood). De versiering was de taak van de boekverluchter of miniaturist.

De verluchting of versiering van de tekst had zowel een decoratieve als een structurerende functie. Wij gebruiken vandaag onder andere inhoudstafels, paginanummers, witregels, onderlijningen en letters in vet om een tekst op een overzichtelijke manier in te delen. In de middeleeuwen gebruikte men kleur en versiering om dit te doen: grotere en versierde hoofdletters (initialen) aan het begin van een nieuw hoofdstuk, opvallende randversiering of marginalia om een belangrijke overgang aan te duiden, mooie miniaturen die de tekst samenvatten of illustreerden... Het woord 'miniatur' komt trouwens van een rode kleur die *minium* heet (en dus niet van 'mini').

Verf voor versieringen werd gemaakt met kleurstoffen (pigmenten). Deze pigmenten werden uit de natuur gehaald: uit planten (bv. saffraandraadjes geven rood), uit dieren (bv. paars uit wulken), uit mineralen en stenen (bv. ultramarijnblauw van de lapis lazuli) en uit edelmetalen (bv. goudpoeder). Sommige kleuren bestonden echter niet in de natuur, ze onstonden uit de chemische reactie die volgde wanneer twee natuurlijke elementen samenvoegd werden (bv. kwik + sulfuur = vermiljoen).

De losse vellen perkament werden ten slotte dubbelgevouwen en op elkaar gelegd, zodat ze bundels of katernen vormden. Meestal werd gewerkt met katernen van vier dubbelbladen (een *quaternio*), goed voor acht bladen of zestien bladzijden. Deze katernen werden op hun beurt in de juiste volgorde aan elkaar genaaid tot ze een volledig boekblok vormden. Om het perkamenten boekblok te beschermen werden er houten covers (platten) aangebracht, die overtrokken werden met leer. Bij de meest kostbare boeken werden de lederen banden ook nog versierd met ivoor, goud, zilver of edelstenen.

Afbeelding: Brugge, Openbare Bibliotheek, Ms. 184, f. 125v (detail)

'Over vogels'

Fantasie en werkelijkheid
in een middeleeuws handschrift

I. Wie hoort bij wie?

In het handschrift 'Over vogels' zijn tal van mooie afbeeldingen van vogels te vinden. Zo werden de lange Latijnse tekstfragmenten een beetje opgefleurd en werd de lectuur van de tekst aantrekkelijker gemaakt voor de broeders. De middeleeuwse voorstelling van de vogels wijkt soms wel af van de werkelijkheid. Of net niet?

» Kan jij de tien afbeeldingen links linken aan de hedendaagse foto's rechts? Zo verenig je de echte vogel met zijn middeleeuwse tegenhanger.

Afbeelding **1**

Afbeelding **A**

Afbeelding **2**

Afbeelding **B**

Afbeelding **3**

Afbeelding **C**

Afbeelding **4**

Afbeelding **D**

Afbeelding **5**

Afbeelding **E**

Afbeelding **6**

Afbeelding **F**

Afbeelding **7**

Afbeelding **G**

Afbeelding **8**

Afbeelding **H**

Afbeelding **9**

Afbeelding **I**

Afbeelding **10**

Afbeelding **J**

II. Rare jongens, die middeleeuwen!

De middeleeuwse mens geloofde allerlei rare dingen over vogels (en ook over andere dieren). In onze ogen lijkt dit erg naïef, maar toch zijn hier tal van verklaringen voor.

De middeleeuwse wetenschap was veel sterker dan de onze gebaseerd op de studie van teksten, waarbij de eigen ervaring slechts een kleine rol speelde. Zo hadden auteurs uit de Oudheid (Aristoteles en Plinius Major) een zeer grote invloed op de middeleeuwse kennis van de natuur en werden hun teksten als bijna onaantastbaar beschouwd. Wat die auteurs een keer gezegd hadden, hoe vreemd of onwetenschappelijk het ook mocht lijken, werd door de meeste mensen zomaar aanvaard.

Anderzijds was de leefwereld van de middeleeuwse mens ook veel beperkter. De meeste mensen hadden nauwelijks een krokodil of een olifant gezien, noch een eenhoorn of een feniks. Hoe moesten ze dan oordelen of het ene dier wel en het andere niet bestond? Het bestaan van een neushoorn moet voor hen even aannemelijk geweest zijn als dat van een eenhoorn! Ook werd geen onderscheid gemaakt tussen 'echte' en 'fabelachtige' eigenschappen van dieren: een haan kraait inderdaad maar of hij daarom ook werkelijk het onderscheid kan maken tussen de uren?

» Hieronder vind je tien opvattingen van mensen uit de 12de eeuw over vogels. Welke van onderstaande verhalen werden door de middeleeuwse mens werkelijk geloofd (**juist**) en welke zijn door ons verzonnen (**fout**)?

1. De **pelikaan** doodt haar jongen met haar bek en weent dan drie dagen. Na drie dagen doorboort de pelikaan zichzelf en besprenkelt haar jongen met haar bloed. Zo komen de jongen opnieuw tot leven.

»

2. De **hop** is een vogel die graag op menselijke uitwerpselen gaat zitten of die je in de buurt van kerkhoven kan vinden.

»

3. De **struisvogel** steekt haar kop onder de grond omdat zij niet wil aanzien hoe mensen op de wereld zondigen. Het is een gevoelige vogel die kan sterven door het zien van menselijk leed.

»

4. Wanneer **kraanvogels** hun lange vlucht maken dan houdt de vogel die de wacht heeft een steentje vast. Wanneer hij in slaap valt, valt het steentje op een andere vogel en zo wordt de troep gealarmeerd.

»

5. De **zwaluw** kan voorspellen welke huizen zullen instorten, dus daar bouwt hij zijn nest zeker niet.

»

6. **Ooievaars** brengen kinderen naar de mensen en laten ze door de schoorsteen zakken. Daarom dat mensen vandaag nog steeds zeggen 'de ooievaar is gekomen' wanneer er een kindje is geboren.

»

7. **Ganzen** hebben een prima reukvermogen: van alle dieren ruiken zij de mens het best. Daarom zijn het goede waakdieren.

»

8. De **zwaan** heeft een sneeuwwit verenkleed, maar onder die veren heeft zij een zwarte huid.

»

9. De **caladrius** is een vreemde vogel: als hij bij een zieke mens wordt gebracht kan hij bepalen of de zieke moet sterven of leven. Kijkt hij naar de zieke en observeert hij hem aandachtig, dan zal hij overleven. Doet hij dat niet en wendt hij zijn ogen af, dan zal de zieke zeker sterven.

»

10. Ook de **feniks** is zo'n raar geval: wanneer de vogel 500 jaar geworden is, dan gaat hij koortsachtig op zoek naar een menselijk vuur, (zelf kan hij immers geen vuur maken), hij werpt zich in het vuur en herrijst uit zijn eigen as.

»

III. Aviarium Modernum

In het *Aviarium* worden verscheidene vogels opgesomd met hun eigenschappen die voor de mens tot voorbeeld moeten dienen.

We geven je hier een opsomming van enkele vogels die niet vermeld staan in het manuscript, maar waar jij zeker met je eigen creativiteit een eigenschap van kent waaruit mensen een belangrijke les kunnen trekken.

» Nu is het jouw beurt om een modern vogelboek (of toch een klein hoofdstukje ervan) te schrijven! Er bestaan ongeveer 10 000 vogelsoorten, maar om je wat inspiratie te geven, sommen we er hier tien op:

1. collibrie
2. meeuw
3. ekster
4. kip
5. roodborstje
6. pinguïn
7. kanarie
8. specht
9. kiwi
10. papegaai

Misschien doe je er goed aan om eerst wat informatie over deze vogels op te zoeken, alvorens aan de door jou geselecteerde vogel een morele les te koppelen.

Voorbeeldje: de pinguïn

De pinguïn is een bijzonder trouwe en zorgzame vogel.

Hij kiest een partner voor het leven en helpt die onder andere bij het onderhouden van haar verenkleed.

Velen zullen hierin een voorbeeld zien voor de mens om even trouw door het leven te gaan.

Deze lesbrief maakt deel uit van het digitaliserings- en ontsluitingsproject 'Over vogels' op www.historischebronnenbrugge.be. De inleiding en de oefeningen werden opgesteld door Bert Gevaert (leraar Sint-Lodewijkcollege, Brugge). Evelien Hauwaerts (medewerkster handschriftencollectie Openbare Bibliotheek Brugge) schreef het tekstje over de productie van het middeleeuws boek.

De redactie gebeurde door Erfgoedcel Brugge. Erfgoedcel Brugge heeft getracht alle auteursrechten te respecteren. Zij die desondanks menen rechten te kunnen laten gelden, gelieve contact op te nemen met Erfgoedcel Brugge.

www.erfgoedcelbrugge.be, info@erfgoedcelbrugge.be